

Змест

Кніга першая

У ПАЛЕСКАЙ ГЛУШЫ 5

Кніга другая

У ГЛЫБЫ ПАЛЕССЯ 169

Частка першая

НА БАЦЬКАЎШЧЫНЕ 171

Частка другая

НА НОВЫМ МЕСЦЫ 240

Кніга трэцяя

НА РОСТАНЯХ 353

Частка першая

ВЕРХАНЬ 355

Частка другая

НА КРЫЖОВЫХ ДАРОГАХ 489

I

— А, гэта ты, бабка! Ну, прысядзь, пагаворым трохі!

— Я пастаю, панічок... У вас так ціха, я думала, што вы ўжо спіце, а вы ўсё з гэтай кніжкай, — сказала, прысаджваючыся, бабка. — Прабачайце, панічок: я прыйшла запытацца — ці баліць яшчэ ў вас галава, ці перастала?

— Перастала, бабка, перастала! — сказаў малады настаўнік, звярнуўшы ўвагу на сваю галаву і як бы прыслухаўшыся да яе. — Забыўся нават, што яна і балела!

— Ну, панічок мой родны, як сабе хочаце: хочаце верце, хочаце не верце, а я вам, далібог, шаптала!

— Ты і мне шаптала? — здзівіўся настаўнік. — Калі ж гэта ты ўмудрылася пашаптаць? Я нават і не прымеціў.

— Вот вы тут сядзелі, чыталі, а я з кухні праз дзверы шаптала... Не гневайцеся: далібог, шаптала!

Высокая, сухарлявая кабеціна чарнявага воласу — яна была тут старожакаю — прыйшла ў незвычайны рух, вочы яе ажывіліся, а на твары адзначылася ўнутранае перакананне ў сіле свае здольнасці.

— Напэўна, гэта ты мне памагла, бабка, — сказаў настаўнік, усміхнуўшыся.

— Ой, панічыку, вы ўсё смеяцеся, не даеце веры. Не верыце ніяк мне, старой!

— О не, бабка: веру, веру! Аб тваім знахарстве ўсюды кажуць: у Хатовічах, у Малкавічах, у Ганцавічах, — усюды!

— Г-э-э-э, панічок: з-пад самага Пінска прыходзяць і прыезджаюць да старога Мар'і, — з гордасцю прамовіла бабка.

— І як гэта ты, бабка, шаптаць навучылася?

— Навучылася, панічыку, навучылася!
— А хто цябе навучыў?
— Ой, панічок, вы ўсё хочаце ведаць!
— А што ж, бабка: навучыўся б, і да мяне хадзілі б людзі, і я памагаў бы ім.

— Няможна гэта, панічыку!
— Чаму няможна? Хіба грэх?
— Няможна!
— Мусіць, бабка, ты з нячыстай сілай знаешся?
— Бог з вамі, панічок! Што вы казалі проціў ночы?! Няхай Бог крые! І не ўспамінайце вы яе!.. Ва імя Айца і Сына і Святога Духа!

Старая паляшучка, знахарка Мар'я, набожна перахрысцілася, падняўшы вочы на абраз.

— А што ж яна мне зробіць, гэтая нячыстая сіла? Я не баюся яе, бо яе, бабка, наогул няма.

— Гэ, панічыку, вы яшчэ маладзенькі, мала на свеце жылі.
— Ну, а вось ты, бабка, дзякаваць Богу, трошкі пажыла-такі, а скажы ж мне, ці бачыла ты хоць раз нячыстую сілу?

— Не кожнага, панічок, яна налучае, — ухілілася старая ад простага адказу.

— А я табе, бабка, скажу, каго яна налучае. Наколькі я ведаю, яна найбольш прывязваецца да п'яных цёмных людзей і то ўночы.

Старожка з гэтым не згадзілася і паківала галавой. А настаўнік, яшчэ зусім малады хлопец, які нядаўна прыехаў у першую сваю школку ў глухой палескай вёсцы, ледзь-ледзь усмінуўся сам сабе, пэўны ў тым, што старая няіменна раскажа пра здарэнне з нячыстай сілай. Яму вельмі падабаліся такія гутаркі з гэтымі простымі людзьмі, якія яшчэ так мала адышліся ад часоў першапачатковай людскай культуры.

— Я вам, панічок, не буду многа казаць, бо вы ўсё роўна не верыце, хоць, можа, і верыце часам, але кажаце, што не верыце. Ды калі не верыце мне, то паслухайце, няхай вам раскажа мой Міхалка. Вы ж ведаеце майго Міхалку? А калі яму не паверыце, спытайце людзей. Міхалка тады дзецюком яшчэ быў. Ішоў ён з Сяльца. І ноч была не цёмная. Чулі, можа, Сяльцо, недалёка ад нашай вёскі, вярста — не болей? Гэта — выселкі з нашае ж вёскі,

двароў дзесяць. Ён і жонку ўзяў адтуль. Дык вось, панічыку, быў ён там — на вячоркі туды хадзіў, покi не жаніўся. На паўдарозе між Сяльцом і вёскай старая карчма стаіць, якраз напроціў могілак. Там невялічкае балотца ёсць, і рэчачка адтуль зачынаецца, малюсенькая, і злучаецца з другой рэчкай, што ў нас Целяшовым Дубам завецца. І вось, як толькі мінуў ён карчму, дык на яго штось і накінулася — і не звер, і не чалавек. Так проста і налятае на яго. Хоча злавіць яго — не зловіць: нешта голае і слізкае, ні шэрці, ні адзежы. Міхалка адкіне яго рукою, а яно зноў, а яно зноў. І вось, не паверыце, панічыку, парвала на ім новую светку да самага каўняра. Змогся бедны хлопец і ў непрытомнасці ў хату ўвайшоў. Скажаце, п'яны быў, дык зроду ж не п'е Міхалка, у рот гарэлкі не бярэ. І праляжаў ён пасля гэтага ў гарачцы тры месяцы, насілу на ногі падняўся.

Лабановіч — так звалі маладога настаўніка — слухаў апавяданне з вялікай цікавасцю. Спыраша яму было крыху смешна, але, па меры таго як сама апавядальніца ўсё больш і больш захоплівалася таемнасцю здарэння, Лабановіча зацікавіла іншае, а іменна — непасрэдная і цвёрдая вера людзей у існаванне ўсяго гэтага цёмнага спляцення нядобрай сілы. Мільёны і болей гадоў жыве гэта вера, пачаткі яе загублены ў цёмным віры прошласці, і да гэтага часу людскі розум не патрапіў вызваліцца з аблады гэтага чмучэння...

«Цікава!.. Трэба будзе калі падумаць над гэтым», — зазначыў сам сабе настаўнік. Але, як відаць, была ў яго яшчэ і іншая думка, і ён, нечакана для сябе самога, спытаўся:

— Бабка! А твой Міхалка мог бы і памерці праз гэта?

— Гэ, панічыку мілы! Чуць-чуць не памёр! Насілу, насілу адхаялі!

— І падумаць толькі: праз якое глупства можа памерці чалавек! — прамовіў малады настаўнік, хутчэй да сябе самога, і задумаўся.

Галава яго крыху схілілася набок, цёмныя вочы, у якіх часта адбівалася нейкая затоеная думка, пазіралі, не міргаючы, у кут пакоіка, але нічога не бачылі, яны як бы пазіралі на тую думку, якая цяпер заварушылася ў яго галаве.

Старая бабка звярнула на гэта ўвагу і з нейкім страхам і цікавасцю пазірала на свайго «паніча».

Частка першая НА БАЦЬКАЎШЧЫНЕ

На прастор, на шырокі прастор!

Я люблю гэтыя прасторы, люблю неаглядныя ружова-сінія далі іх, поўныя жыцця, малюнкавасці, разнастайнасці тонаў зямлі і неба, дзе так многа разгону для тваіх вачэй, дзе маўклівая далечыня, атуліўшыся танюсенькаю наміткаю сінечы, думае нейкую адвечную сваю думку і так моцна парывае душу зазірнуць за заслону гэтай мудрасці, каб пазнаць яе таямніцы. Я люблю гэтыя далі, дзе ласкава-прыветнае сонца разлівае свой усмех і так пяшчотна праводзіць мяцёлачкаю праменняў па твары зямлі і лёгкімі ветрыкамі калыша на гольках зялёнае лісце, расчэсвае і блытае косы кучаравым хвоям і гойдае над полем срэбна-шэрае жыта, кожны момант пераліваючы яго жывыя рухлівыя цені і асвятленне, як бы выганяючы з зямлі ільняна-дымную, бясконцую, несупынную плынь.

Я люблю гэтыя прасторы, дзе параскіданы людскія сялібы з іх гаспадарліва абсталяванымі дворыкамі, з іх нізкімі хаткамі, верабінамі, ліпамі, вязамаі і клёнамі, з палеткамі, дзе праходзіць сялянскае жыццё з яго трывогамі і надзеямі, з яго радасцямі і смуткам і дзе маўклівыя сялянскія думкі зліваюцца з думкамі прастораў.

Я люблю гэтыя далі, калі над імі разнімае сваё крылле грозная хмара і выкочвае велізарныя, златарунныя клубкі, кідаючы гняўлівыя цені на сутокі неба і зямлі, разліваючы громы і трасучы зацятую немасць прастораў. Будзе бура, павінна быць навальніца...

Ласка і гнеў, ціша і бура! Я вітаю вас, калі вы прыходзіце ў сваім часе, калі выконваеце вы адвечную волю жыцця.

На прастор, на шырокі прастор!

За Сяльцом дарога крута паварочвала на гатку з мосцікам цераз Целяшоў Дуб і зараз жа падымалася на горку ў лес.

Вечарэла. З балот пацягнула цёплаю вільгацю. Над лозамі расцілаўся бялявы туман. У алешніку пры лесе засвістаў салавей. А лес, нерухліва развесіўшы свае галіны, маўкліва слухаў гэты гімн вясне і маладому жыццю.

Лабановіч апошні раз зірнуў на Цельшына. Мільгатнулі высокія грушы ў каронах белага цвету, каплічка на панурых могілках, аднатонна-шэрыя стрэхі цельшынскіх будынкаў, школа і пры ёй высачэзны крыж, дом пана падлоўчага, а за сялом вятрак з паднятымі і заняматымі ў вячэрняй цішы крыллямі. Здавалася, яшчэ большае здзіўленне адбівалася ў яго постаці, так добра знаёмай Лабановічу.

Пуста і няветла там...

І нейкі востры боль адчуўся ў сэрцы маладога настаўніка, а вобраз Ядвісі яшчэ яскравей устаў у яго вачах.

Яна была, — і там было жыццё, там жыла радасць, нейкая паўната гэтага маладога жыцця. А цяпер яе няма там, — і ўсё зблёлка, як бы замерла...

І чаму гэта сталася так? Чаму?

А можа, яно так і лепей...

І тым не меней пачуццё нейкай крыўды заставалася ў яго сэрцы.

Дарога ўвайшла ў лес. Цельшына, школа і дом пана падлоўчага, заслоненыя лесам, засталіся ззаду.

Няўжо назаўсёды?

І штось смутна-журботнае, нібы пахавальны звон, адчулася ў гэтым бясслоўным пытанні...

Лабановіч паправіўся на возе, дастаў папярсы.

— Закурым, дзядзька Раман, каб дома не журыліся.

Хацелася пагаварыць, адысціся з думкамі ад гэтага смутна-балючага настрою, палажыць мяжу пражытаму жыццю і гэтаму адчуванню.

Дзядзька Раман, шырокі ў плячах мужчына, ахвотна павярнуўся да настаўніка, засвяціўшыся прыветнаю ўсмешкаю, і загрубелымі пальцамі няспрытна ўзяў папярсу.

— А чаго журыціся? — азваўся ён. — Дома, пэўна, рады будуць пабачыць вас... Вы, пане настаўніку, на ўсё лета едзеце ад нас?

— Так, на ўсё лета, а можа, і назусім.

— Зусім хочаце выбірацца?.. Э, пане настаўніку, трэба пажыць яшчэ ў нас. І дзеці палюбілі вас, і мы да вас прывыклі. Ды вы ж яшчэ і не разгледзеліся тут... Хіба ж вам не спадабалася ў нас?

— Вось так, бачыце, і добра: пабыў сабе трохі — і далей. Хоць вачэй людзям не намазоліш. А месца мне тут вельмі падабаецца, і народ тутэйшы добры. Тым лепей па-прыяцельску з людзьмі развітацца: самы лепшы госць — той, што ў гасцях не заседжаецца.

— Э, не, у вас, мабыць, другая прычына, калі вы хочаце пакідаць нас.

— Ды я проста як той цыган: не люблю доўга на адным месцы заставацца.

— Ну, вядома, — чалавек шукае, дзе яму лепей, — тонам лёгкага папроку адказаў Раман. — А ў нас, праўда, што можа быць для вас цікавага? Але мы не пусцім вас: прыговор напішам і не пусцім... Но-о! — пагнаў ён коніка.

Конік весела пырхнуў, і рухавей застукалі колы па каранях.

Пачынала цямнець. Побач дарогі пайшоў малады сакавіты хвойнік. Хвойнік скончыўся, выехалі на вясёлую палянку. Па краях стаяў рэдкі хваёвы лес. Збоку, направа, бегла чыгунка. Палянка змянілася зноў лесам. Лес, атулены мрокам і цішынёю, стаяў нерухліва. Забліскалі першыя зоркі.

— Мінём Яшукову гару, палавіна дарогі застанецца, — загаварыў дзядзька Раман.

— А ці далёка да Яшуковай гары?

— Вярсты яшчэ тры засталася.

— А скажыце, чаму гэта гара Яшуковаю называецца?

— Ды так яе ўжо даўно называюць у нас. Расказваюць людзі розныя байкі, але напэўна ніхто добра не ведае. Тут, кажуць, пахаваны пан Яшук.

— А чаму ж яго пахавалі тут, у глухім лесе? — дапытваўся Лабановіч.

— Ды так, ужо тут памерці яму прыйшлося.

— А як ён памёр?

Частка першая

ВЕРХАНЬ

I

Поезд зрушыўся з месца і пашыбаваў далей, набіраючы скорасць і пакідаючы за сабою густыя клубкі дыму. Лабановіч пастаяў з хвіліну, праводзячы вачамі поезд, завёзшы яго ў гэты ціхі куток, дзе пачнецца новае жыццё. Прамільгнула думка, што, знікшы на павароце чыгункі, поезд паклаў сабою рубеж паміж тым, што было раней, і тым, што будзе наперадзе.

Як толькі Лабановіч узяў свае чамаданчыкі, каб ісці на станцыю, да яго зараз жа падбег рухавы чалавек сярэдніх год у латанай сярмяжцы, з-пад якой выбіваўся такі ж паношаны кажушок. Дапытлівыя шэрыя вочкі селяніна на момант запыніліся на Лабановічу. І выраз твару, і ўся постаць селяніна сведчылі аб тым, што ён гатовы зрабіць паслугу добраму чалавеку.

— Вам далёка? — запытаў ён Лабановіча.

— У Верхань, — адказаў Лабановіч.

— У Верхань? То пойдзем са мною: я жыва завязу вас! — узрадаваўся селянін і, не чакаючы згоды, рашуча ўзяў чамадан з рук настаўніка і наважыўся завалодаць і другім.

— Вазьміце адзін, а другі панясу я.

Лабановіч, відавочна, быў задаволены, што не трэба доўга шукаць фурманкі, а гэта непакоіла яго ў дарозе.

Прайшлі станцыю, апынуліся на невялічкім дворыку, дзе стаяла некалькі фурманак. Селянін рухава патрусіў да сваіх саней, узбіў салому, каб латвей было сядзецц, паклаў чамаданы, а сам борздзенька падабраў сена з-пад каня, паправіў зброю, узяў лейцы, ускочыў у сані, выцягнуў з саломы пугу, махнуў ёю для рэзвасці і гукнуў:

— Но, арол!

Усё гэта ён зрабіў так быстра, што трудна было ўсачыць за рукамі. Відаць, завіхаўся ён так знарок, каб не даць свайму седаку апамятавацца і не выпусціць яго з рук.

Конік не дужа стараўся апраўдваць свой пачэсны тытул «арла». Ён уздыхнуў па-конску і, павольна ступаючы, павалок на касагорчык сані з седаком, яго чамаданамі і са сваім гаспадаром.

— Зацугляй каня, а то, глядзі, разнясе! — крыкнуў наўздагон селяніну другі фурманшчык, якому не ўдалося залучыць пасажыра.

Селянін хітра азірнуўся.

— Зацугляй сваю цешчу! — адказаў ён насмешніку.

Успаўзаючы то на адну, то на другую гурбіну і ныраючы ў іх, сані выйшлі на роўную і болей уезджаную дарогу. Худы мышасты конік падбэдзёрыўся, весела пырхнуў і сам пабег па сваёй ахвоце.

— І праўда: конік — арол, — пахваліў Лабановіч.

Настаўніку хацелася разгаварыцца са сваім фурманом. Селянін быстра павярнуў галаву да седака. Вочы яго праясніліся, панурасць і заклапочанасць зніклі з твару. Відаць, ён таксама ўзрадаваўся выпадку пагутарыць. Спадабалася, што сядок пахваліў каня і трапна выклікае на размову.

— Вы хто ж будзеце? — лагодна запытаў селянін.

— Настаўнік, — адказаў Лабановіч.

— Настаўнік? — нібы здзівіўся селянін і яшчэ больш уважна паглядзеў на Лабановіча.

— Ведаеце, — сказаў ён, — я так і падумаў — напэўна, гэта новы настаўнік.

— А чаму вы так падумалі? І чаму новы?

Селянін паглядзеў на настаўніка.

— Ды вось мне так у думках цюкнула. Едзеце ў Верхань, а адтуль аднаго настаўніка, я чуў, забіраюць. Ну, думаю, напэўна, вы на яго месца.

— А што, хіба ў Верхані некалькі настаўнікаў? — крыху здзівіўся Лабановіч.

— Два, два, пане настаўніку! Школа вялікая, у двух будынках змяшчаецца, ды ёсць яшчэ кватэра для вучняў, што прыходзяць з іншых вёсак.

— Вось як! Гэта для мяне навіна.

Лабановіч не ведаў, як успрыняць такую навіну. Можа, добра, а можа, і нядобра, што ў адной школе два настаўнікі.

Гутарка павялася далей. Выявілася і колькі вёрст да Верханя, — а іх аказалася васьмнаццаць, — і колькі дзядзька Нічыпар Кудрык — так назваў сябе селянін — возьме за фурманку. Дзядзька Нічыпар аказаўся чалавекам памяркоўным, настолькі памяркоўным, што Лабановіч у мыслях рашыў накінуць яму яшчэ адзін рубель, хоць гэтых рублёў было і не так многа, — прыемна ж зрабіць чалавеку нейкую хоць невялікую радасць.

Дарога то падымалася на ўзгоркі, то спускалася ў лагчыны, разгортваючы ўсё новыя і новыя малюнкi. Мясцовасць тут мела зусім іншы выгляд і рэзка адрознівалася ад палескай роўнядзі, з якой звыклася вока маладога настаўніка за гады яго побыту на Палессі. Але кароткі зімні дзень быў хмурны. Неба, усцяж засланае бялесымі воблакамі, пазірала непрыветна і холадна і, нізка навішы над прасторами зямлі, надавала ім пануры выгляд, накладала пячаць аднастайнай паныласці. Усё гэта пакідала адбітак на настроі настаўніка. Не вабілі вока блізкія і далёкія сялянскія сядзібы, параскіданыя па заснежаных прасторах палёў то хутаркамі, то невялічкімі вёсачкамі. Няветла пазіралі стрэхі будынкаў з цэлымі пластамі снегу, пачарнелыя сцены хат і вокны, выбеленыя зімняю сцюжаю, і гэта сцюжа, здавалася, яшчэ ніжэй прыгінала да зямлі людскія сялібы. Над хатамі сям-там узнімаліся дрэвы. Аголеныя бязлістыя шатры іх, як шкілеты, яшчэ мацней падкрэслівалі паныласць усяго краявіду. Лабановіч адчуваў у сэрцы журботу аб Палессі, па тых вобразах, што далёка засталіся ззаду. Ён успамінаў Выганаўскую школу, вучняў, знаёмых сялян, з якімі ён здружыўся і з якімі расстаўся так раптоўна і нават трагічна. Шчаслівая акалічнасць памагла яму выблытацца з той непрыемнай справы, якая пагражала астрогам або высылкаю. Начальства само не ведала, як паставіцца да Лабановіча за напісаную ім петыцыю. Можа, сапраўды адвяла яна разгром панскага маёнтка. І настаўніка пусцілі на волю, прачытаўшы яму адпаведную натацыю, і абмежаваліся пераводам у іншую школу, на процілеглы бок краіны, сказаўшы: «Ідзі і болей не грашы». Вось туды і едзе ён цяпер. Цікава, што гэта за школа і якіх людзей сустрэне ён на новым месцы?